I

Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije

Aleksander Panjek

Fakulteta za humanistične študije
Univerza na Primorskem
Titov trg 5, 6000 Koper
aleksander.panjek@fhs.upr.si

Uvod

Slovensko zgodovinopisje že več desetletij ugotavlja, da je ena izrazitejših značilnosti zgodovine slovenskega podeželja ta, da so kmetje veliko posegali v neagrarne dejavnosti in da v velikem številu od kmetovanja na svoji kmetiji niso mogli preživeti. O tem razpolagamo s komaj pregledno množino drobnih informacij in raztresenih podatkov, pri čemer na polju zgodovinske rekonstrukcije in interpretacije ostajamo na pretežno narativni ravni s šibkejšim povezovanjem posameznih znanih elementov. Veliko je primerov navedb in opisov raznih oblik neagrarnih dejavnosti, pri čemer se je slovensko zgodovinopisje posebej osredotočilo na t. i. kmečko trgovino in na z njo povezano tovarništvo.

Pojavlja se mnenje, sicer doslej nepodprto z dokazi, da je bil ta pojav na Slovenskem posebej izrazit tudi v primerjavi s sosednjimi deželami, alpskim in celo evropskim prostorom nasploh. Tako je že Žontar izrazil oceno, po kateri je »kmečka trgovina obstajala tudi v drugih alpskih deželah, toda nikjer ni bila tako močno ukoreninjena kot na Kranjskem« (Žontar 1956, 92). Navedel je tudi, kako so predstavniki mest v 16. stoletju trdili, da »so kmetje na Kranjskem odvzeli meščanom toliko trgovskega prometa kot v nobeni avstrijski deželi« (Žontar 1956–57, 53). Jože Šorn je pojav postavil v še širši okvir, ko je ugotavljal, kako je »to trgovanje [...] bilo sicer splošen evropski pojav, toda v habsburških alpskih deželah je po širini in globini slovelo zlasti kmečko trgovanje na Kranjskem« (Šorn 1984, 40).

Ta značilnost in interpretacija sta našli svoje mesto tudi v najnovejšem pregledu slovenske zgodovine, v katerem beremo:

Posebnost kmetov v slovenskem prostoru je bila prej v tem, da so kot tovarniki in vozniki (furmani), pa tudi kot prekupčevalci in obrtniki svoje delo na kmetiji združevali z nekmečkim gospodarstvom. Kolikšen del kmetov se je ukvarjal s temi dejavnostmi, je težko reči, ni pa dvoma, da so bile zelo razširjene. Zato so bili mnogi med njimi kvečjemu manj kmetje kot povprečen tip evropskih kmetov. (Štih in Simoniti 2010, 154)

Pri nekaterih zgodovinarjih je zaznati večjo skrb za opredelitev območij znotraj slovenskega prostora, kjer so kmetje intenzivneje posegali po neagrarnih virih dohodka. Šorn je na primer izrazil mnenje, da je večjo intenzivnost pojava zaslediti v zahodnem delu slovenskih dežel, in sicer zaradi priložnosti, ki so jih nudila jadranska pristaniška mesta (Šorn 1984, 40, 43). Do splošnega pomena in obsega neagrarnih dejavnosti je bil morda še najbolj kritičen Valenčič, ki je opozoril na možnost precenjevanja in pri tem izpostavil, da sta bila kmečka trgovina in tovarništvo posebej koncentrirana »na ožjih območjih in v posameznih krajih, kjer so bile večje možnosti za povezavo z drugimi gospodarskimi dejavnostmi, na primer s solno trgovino ali z domačo obrtjo in prodajo njeni izdelkov« (Valenčič 1981, 255–6). Kljub tem smotrnim opozorilom lahko trdimo, da tudi noveše raziskave kažejo na to, da je bilo poseganje po neagrarnih virih dohodka, ki seveda poleg tovarništva vključuje tudi druge dejavnosti, razširjeno v zahodnem, a tudi v osrednjem slovenskem prostoru, ki zajema Kranjsko v celoti.¹ Prav tako je mogoče opaziti, da v navedenem prostoru beležimo močno razširjenost in veliko raznolikost dejavnosti, v katere so se vključevali kmetje, tudi v primerjavi z bistveno obsežnejšim alpskim in evropskim območjem.²

V tem prispevku v središče obravnave postavljamo kmečko ekonomijo kot celoto in si pri tem zastavljamo nekatera vprašanja, ki so po mojem prepričanju temeljnega pomena za prenovljeno in celovitejše razumevanje njene izrazite značilnosti, to je poseganja po neagrarnih virih dohodka s strani kmečkega prebivalstva. V ta namen se bomo najprej posvetili vprašanju opredelitve tega pojava, njegove periodizacije in kvantifikacije, nato bomo pozornost usmerili k interpretacijam pogojev, dejavnikov in

1 Beguš 2017, zdaj glej tudi njen prispevek o neagrarnih dejavnostih v slovenskem zgodovinopisju v tej knjigi.

2 Panjek 2014, 2015 in 2017, a zdaj glej tudi zadnji del tega prispevka.

vzgibov, ki so ga omogočali in uresničevali, kakor izhajajo iz slovenskega zgodovinopisja. Zaključni del je namenjen predstavitvi predloga nove konceptualizacije, ki gradi na slovenskem zgodovinopisju in primerjalnem pristopu ter je namenjen tako celostni obravnavi kmečke ekonomije kot izboljšanju primerljivosti med različnimi stvarnostmi v prostoru in skozi čas: ta koncept je integrirana kmečka ekonomija.

1. Vprašanja opredelitve, periodizacije in kvantifikacije

Za začetek si bomo ogledali, o čem govorimo, ko v slovenskem zgodovinopisju pišemo o kmečki trgovini in drugih neagrarnih dejavnostih, in kdaj so se različne oblike pojavile, čeprav je jasna razmejitev med opredelitvami in periodizacijo nekoliko nevhvaležna naloga, saj sta oba vidika precej tesno povezana in so ju zaradi tega zgodovinarji večkrat obravnavali skupaj.

Potrebo po opredelitvi terminologije kot pogoj za razumevanje pojava in njegovih podzvrsti je verjetno najodločneje izrazil Ferdo Gestrin in temu vprašanju posvetil tudi nekaj pozornosti, pa čeprav v splošnem sistematičnost morda ni bila ravno njegova največja vrlina (in verjetno niti namen). Pojem podeželska trgovina je »v najširšem pomenu besede pomenil vsako trgovanje na podeželju, toda sodobniki so ga pogosto uporabljali tudi za označevanje kmečke trgovine, torej za tisti del podeželske trgovine, ki so ga imeli v svojih rokah podložniki« (Gestrin 1973a, 73). Na tej osnovi gre torej razumeti kmečko trgovino kot dejavnost izključno agrarnega prebivalstva, medtem ko so se v podeželsko trgovino vključevali tudi drugi sloji. Gestrin je opozoril tudi na »nujno vprašanje terminologije, še posebej podrobne terminologije znotraj tovarništva, ki je nujno potrebna prav zavoljo jasnosti glede na razne oblike te dejavnosti. [...] Za vso to različno tovarništvo je treba uporabljati ustrezne pojme, oz. je treba najti ustrezne opise«. Kmečko tovorjenje svojega lastnega blaga na prodaj je imenoval »kmečko tovarništvo«. Tovorjenje proti plačilu za potrebe poklicnih mestnih trgovcev je opredelil kot »kmečko plačano tovarništvo«. Tovorjenje, ki so ga podložniki opravljali kot obveznost do svojih gospodov (in za kar so včasih prejeli odškodnino), pa je poimenoval »tlaško tovarništvo«. Poleg teh kmečkih oblik je navedel še dve in ju označil s terminoma »tovorništvo trgovcev« ter »poklicno tovarništvo« (Gestrin 1982a, 347). Drug prispevek k razčlenjevanju tipologij in posledičnemu opredeljevanju izrazov nam je zapustil Jože Šorn:

Torej moramo zelo širok pojem kmečko trgovanje specificirati in reči: O pravi kmečki trgovini, o kmečki trgovini v ožjem smislu besede smemo govoriti, kadar je kmet unovčeval svoje lastne izdelke; kadar je kupčeval z južnim sadjem, rižem in podobnimi dobrinami, v nasprotno smer pa dobavljal drugačno blago, potem je posnemal trgovca na velike razdalje in se nekvalificirano vsiljeval v te posle; pri soli gre za oskrbo z elementarno dobrino. (Šorn 1984, 43)

A v resnici se je s soljo tudi trgovalo in ne le zadoščalo domači potrebi. Opirajoč se na zgoraj omenjeno Gestrinovo delitev, a tudi na Valenčiča, je v novejšem času Miha Kosi razložil štiri »oblike« tovarništva »glede na okoliščine organizacije«, in sicer na tovorjenje, ki je potekalo »kot tlaka«, »kot pomembna dodatna gospodarska dejavnost podložnikov za plačilo«, »kot kmečka trgovina«³ in »kot poklicno tovarništvo za potrebe trgovine v trgih in mestih«, pri čemer je utemeljeno opozoril, da so se »oblike kmečkega tovorjenja [...] prepletale med seboj« (Kosi 1998, 139).

Iz teh razčlenitev lahko izluščimo, da je kmečko trgovino v ožjem smislu razumeti kot trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki, ki pa zahteva tudi tovorjenje svojega blaga. Trgovanje s tujim blagom se od tega razlikuje, a tudi v tem primeru je bilo treba obenem tovoriti. V ekonomskem smislu spet drugačna dejavnost je tovorjenje za nekoga tretjega (pri čemer je razlika, če je to trgovec ali fevdalec). Dejstvo pa je, da so se te različne oblike dejavnosti prepletale, saj jih je na isti poti kmet lahko izvajal hkrati. Verjetno se tudi zaradi tega, kljub upoštevanju obstoja različnih oblik tovarništva in njihovega le delnega prekrivanja s kmečko trgovino v ožjem smislu, izraz »kmečka trgovina« še vedno lahko razume tudi v širšem pomenu, kot skupek kmečkih dejavnosti na področju trgovine in prometa.⁴ Vsekakor pa je z ekonomskega vidika in zavoljo natančnejšega razumevanja pojava (ter kmečke ekonomije nasploh) po mojem mnenju smiselno izhajati iz osnovne ugotovitve, da gre v vseh navedenih primerih za dejavnosti iz terciarnega sektorja, ki sodijo na področje trgovine in prometa. Zaradi tega bi k tej skupini veljalo dodati še druge oblike dejavnosti, ki so tesno povezane s tem področjem, kot je na primer nudenje vprežne živine za transport ter krme in drugih sorodnih storitev (hlev, gostišče). Isto

3 Z ekonomskega in tudi širšega vsebinskega vidika bi težko rekli, da kmečka trgovina predstavlja obliko tovorjenja, temveč prej obratno, da je tovorjenje lastnih pridelkov in izdelkov del procesa v kmečki trgovini.

4 Tako se ta izraz na primer uporablja v Štih in Simoniti 2010 in s tako rabo je mogoče soglašati.

velja za popotno trgovanje v obliki nosaštva (krošnjarjenje, kramarstvo) in nenazadnje za tihotapstvo (ki ga upošteva tudi Gestrin). Zato bomo tu med kmečkimi dejavnostmi na področju trgovine in prometa razlikovali med sledečimi tipologijami: trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki (ki vključuje preprodajo nabavljenega blaga ter transport), transport (tovorjenje in prevoznništvo) tujega blaga, storitve na področju trgovine in transporta (oddaja vprežne živine, prodaja krme, nudenje namestitve), krošnjarjenje ter tihotapstvo.

Gestrin je predlagal tudi periodizacijo kmečke trgovine in razvoja njenih oblik med poznim srednjim in zgodnjim novim vekom, njene začetke pa je postavil v 13. stoletje. Opredelil je dve obdobji, in sicer prvo in drugo »stopnjo komercializacije zemljiškega gospostva«, ki jima po njem odgovarjajo tudi različne stopnje razvoja kmečkih dejavnosti na področju trgovine in tovarništva. V prvem obdobju, od 13. do sredine 14. stoletja, je razvoj mest, rudarstva, fužinarstva in trgovine ustvarjal ugodno okolje za kmečko udejstvovanje na trgu. Trgovina na podeželju ni bila več omejena na menjavo blaga na vaških sejmi in proščenjih, temveč so kmetje presežke svojih kmetijskih obratov prodajali v mestih, trgih in na sejmi, in sicer tudi na nekoliko večje razdalje. Avtor je izpostavljal menjavo žita, živine in drugih živil s Kranjske za sol v primorskih mestih. Po Gestrinovem mnenju naj bi kmete v to »silile« zahteve po denarnih dajatvah s strani zemljiških gospodov po razkroju pridvornega gospodarstva, z uveljavitvijo denarnih dajatev pa naj bi »proces komercializacije precej na široko odprl vrata v okvire zemljiških gospostev in dobil mnogo širše družbene osnove. Zato so v trgovino posegajoči podložniki začeli kmalu prebijati meje veljavne družbene delitve dela«, saj so prevzemali dejavnosti, značilne za druge družbene stanove (Gestrin 1973b, 45–6). Matjaž Bizjak pa nas spominja, kako je prva znana omemba dajatev v denarju, ki kaže na obstoj kmečkih stikov s trgom, po Blazniku zabeležena že pred 13. stoletjem, in sicer v škofjeloškem urbarju iz leta 1160.⁵

Začetek drugega obdobja je Gestrin postavil v drugo polovico 15. stoletja, ko je zaznal nove razvojne težnje, ki jih je zaslediti do konca naslednjega stoletja:

Od začetka prve večje krize fevdalizma in zemljiškega gospostva posebej proti koncu srednjega veka in dalje skozi XVI. stoletje se je podeželje še v povečanem obsegu usmerjalo v trgovino. Podeželska

5 Bizjak 2017, 89, zdaj glej tudi njegov prispevek v tej knjigi.

trgovina je v obravnavanem obdobju, ki ga označuje druga stopnja komercializacije zemljiškega gospodstva, prehajala v svoj višek. (Gestrin 1973a, 74; Gestrin 1973b, 45)

En del povečanega obsega podeželske trgovine je odpadel na zemljiške gospode, ki so izhod iz »krize zemljiškega gospodstva« iskali v povečanem trgovanju. Tu Gestrin sicer navaja težnje in ukrepe gospodov, ki so ogrožali samostojno kmečko trgovanje (na primer določbe, da lahko kmetje prodajajo izdelke samo njim, nalaganje podložnikom obveznosti tlaškega tovarništva in prodaje gosposkega blaga; Gestrin 1973a, 74; Gestrin 1991, 224–6, 235). Kljub temu je kmečka trgovina v tem obdobju doživela razmah:

Kmečka trgovina je ob tem dobivala nekatere nove značilnosti. Poleg tega, da je v nasprotju s prejšnjim obdobjem kmet sedaj v vedno večjem obsegu posegal v trgovino z blagom poklicne, meščanske trgovine [...] in s tem še v povečani meri rušil tedaj veljavno družbeno delitev dela, je naraščalo tudi prekupčevanje kmetov z najrazličnejšimi pridelki in izdelki drugih [kmetov]. Kot tretja značilnost v kmečki trgovini pa se je tedaj pojavljalo to, da se je podložnik, med drugim tudi zaradi naraščajočih trgovsko-prometnih pristojbin, kolikor bolj gremo h koncu XVI. stoletja v tem večji meri zatekal v tihotapsko trgovino. (Gestrin 1973a, 74–5)

V periodizaciji in sistemizaciji oblik neagrarnega delovanja kmečkega prebivalstva se je preizkusil tudi Grafenauer, pri čemer velja poudariti, da je za razliko od Gestrina, ki se je osredotočil predvsem na dejavnosti, povezane s trgovino, v svojo shemo vključil tudi dejavnosti sekundarnega sektorja, torej industrijske. Tako kot Gestrin je prva pričevanja o udeleževanju slovenskega kmeta v trgovini zaznal v 13. stoletju na osnovi informacij iz Pirana o obstoju narvalne menjave žita za morsko sol (1274), ki je po njegovem predstavljala »temeljno podlago« za kmečko trgovino. Nato je kmečko trgovanje zajelo raznovrstno blago ter vse slovenske dežele, o čemer je prve pokazatelje videl v meščanskih pritožbah na ta račun iz 14. stoletja, ki so jim sledili spori o podeželski trgovini v 16. in 17. stoletju. Še kasneje, sredi 18. stoletja, »kmečka trgovina ob razvoju primorskih pristanišč zraste v prevoznništvo«. Sicer je Grafenauer uzrl še dve povezavi med kmečko ekonomijo in neagrarnimi dejavnostmi: »Druga povezava z neagrarno dejavnostjo je bilo *tovorništvo* blaga za fužine« in »končno se pri vaškem prebivalstvu uveljavlja tudi založniško razmerje z velikimi trgovci, ki organizirajo podeželsko obrtno proizvodnjo« (Grafenauer 1970, 627–8).

Dejansko lahko proteste mestnih trgovcev in ponavljajoče se prepovedi kmečke trgovine razumemo kot potrditev njenega obstoja in morda celo živahnosti skozi daljše obdobje. Tovrstne pritožbe so segale v pozni srednji vek in »v glavnem pojenjale šele v šestdesetih letih 18. stoletja«. Povzročile pa so niz pravnih prepovedi kmečke trgovine na Kranjskem skozi ves zgodnji novi vek (1552, 1568, 1602, 1661, 1691, 1725), vendar so v vseh primerih kmalu zatem sledile sprostitev. Zadnja od slednjih iz leta 1737 je določala vrste blaga, dovoljene za kmečko trgovino, in jih opredeljevala kot vse, »kar je proizvedel kmet sam«, pri čemer je navajala kar štirideset (!) možnih izdelkov. Nasploh so v 18. stoletju merkantilistični in fiziokratski ukrepi habsburške države v svojem procesu modernizacije pripomogli k uveljavitvi obdobja gospodarske rasti, ki je prinesla nove in širše priložnosti tudi tržnim dejavnostim kmetov (Šorn 1984, 40–3). Tako lahko tudi po Šornu ugotovimo, da je 18. stoletje predstavljalo obdobje okrepljenega poseganja kmetov v trgovino.

Kot je bilo že omenjeno, tržno usmerjena kmečka aktivnost v slovenskih deželah ni bila omejena na dejavnosti v terciarnem sektorju, povezane s transportom v terciarnem sektorju, saj so se kmetje udejstvovali tudi na industrijskem področju. Čeprav to velja tudi za 16. in 17. stoletje, je fazo znatnejše rasti kmečke industrijske proizvodnje zaznati v drugi polovici 18. stoletja, torej enako kot pri kmečki trgovini. Za slednje obdobje je Šorn previdno ocenil, da je 29 % industrijske proizvodnje na trgu vojudine Kranjske izviralo od kmetov. Ta številka ne zajema kmečke proizvodnje v samooskrbne namene, kar je pozitivno za našo obravnavo tržno usmerjenih dejavnosti. Po drugi strani pa ne upošteva velikega rudnika v Idriji, katerega proizvodnja bi, če bi bila vključena, zmanjšala navedeni delež »kmečke proizvodnje« (tabela 1.3).⁶ Pri tem pa je smiselno opozoriti, da so številni idrijski rudarji izhajali iz kmečkih gospodinjev in svoje delo v rudniku združevali z obdelovanjem majhnih parcel v okolici Idrije ter s sodelovanjem pri opravilih na domačih kmetijah, iz katerih so izvirali (Verbič 1952–53, 534–5; Valentinitsch 1981) – to pa bi ponovno povečalo delež kmečke proizvodnje v industriji. Šornov poudarek, da njegove vrednosti predstavljajo le oceno, ki temelji na lastnih poglobljenih raziskovalnih izkušnjah, »ker kljub pregledanemu arhivskemu gradivu še

6 Razlog za tako izbiro je, da je Idrija predstavljala upravni otok, ki ga neposredno upravlja finančna zbornica države. Kljub temu, da je zaradi tega v strogo zgodovinskem smislu izločitev pravilna, se ta izbira zdi manj smiselna, če želimo regionalno gospodarstvo razumeti kot celoto, nenazadnje zato, ker je idrijski rudnik vplival na gospodarske priložnosti tudi izven svojega upravnega ozemlja.

nismo izsledili stvarnih podatkov, ki bi pomagali zaokrožiti podobo do verjetnosti«, in to ravno v knjigi, polni števil in posebej posvečeni »začetkom industrije«, nazorno priča o težavnosti kvantificiranja pojavov v slovenski zgodovini podeželja (tabela 1.3). Razlog za tako stanje moremo le delno iskati v sposobnosti in pristopu zgodovinarjev, saj pomembno vlogo pri tem igrajo viri: celo pri zbiranju podatkov ter kategoriziranju industrijskih in obrtnih panog v drugi polovici 18. stoletja je avtorjem državnih pregledov v različnih deželah uspelo aplicirati različne kriterije in s tem ustvariti zbirke kvantitativnih vrednosti za Štajersko, Koroško, Kranjsko, Goriško in Trst, ki med seboj niso povsem primerljive (Šorn 1984, 62, 74–5).

Na temo kvantifikacije neagrarne dimenzije kmečke ekonomije je Gestrin v svojih delih prispeval veliko količino podatkov in informacij o posameznih primerih, ki pa jih je težko povezati v koherentno celoto, ki bi ne bila le narativne narave, temveč tudi kvantitativno osnovana. Da mu je bil ta problem znan, je razvidno iz temu vprašanju posebej posvečenega prispevka, ki ga je sam opredelil kot »prvi poskus« v tej smeri »oz. poskus prikaza metode za izračun, ali bolje, za približno oceno obsega kmečke trgovine« (Gestrin 1978, 169). Čeprav tega vprašanja in tudi ne posebej predlagane metode na tem mestu ne moremo poglobljeno prikazati in še manj obravnavati, vseeno velja vsaj omeniti, da je na podlagi rezultatov svojih raziskav v Gestrinovo oceno podvomil Vlado Valenčič, po mnenju katerega tovarništvo ni imelo tolikšnih razsežnosti (Valenčič 1981, 251). Gestrin je ocenil, da je obseg »kmečke trgovine« v 16. »in še deloma v prvi polovici 17. stoletja« na Slovenskem dosegal »do 550.000 in več tovorov letno«. Za lažjo predstavbo: to bi pomenilo skoraj 100.000 ton (tabela 1.2)⁷ na območju, ki je zajemalo približno 24.000 km² (kar naj bi ustrezalo obsegu slovenskega »etničnega ozemlja« v zgodnjem novem veku) in za katero je predlagal oceno do 800.000 prebivalcev.⁸ Gestrin je zatrdil, da je »brez pretiravanja in z vso gotovostjo« navedeni obseg presegal količino blaga, s katero so tedaj trgovali poklicni meščanski trgovci (Gestrin 1978, 169, 177). Kmečka trgovina in tovarništvo sta po njegovem mnenju močno vplivala na celotno gospodarsko-družbeno in preostalo dogajanje na Slovenskem: »Prinašala sta kmetu ne ravno majhen vir dohodkov in sta ugodno vplivala na razvoj

7 Za pretvorbo *tovora* (nem. *Saum*) uporabljamo težo dunajskega tovara, tj. 168 kg (Panjek 2002, 16).

8 Gestrin 1991, 13. Tako oceno potrjuje novejši izračun, po katerem je bilo za današnje ozemlje Slovenije (20.000 km²) število prebivalstva ocenjeno na 662.000 – če bi Gestrinovo oceno preračunali za območje 20.000 km², bi bilo namreč število zelo podobno, in sicer do 675.000 prebivalcev (Makarovič 2003, 390–1).

blagovno denarnega gospodarstva in širjenje trga na slovenskem ozemlju ter povečevala njegovo gospodarsko moč» (Gestrin 1991, 288).

Z drugimi besedami bi lahko rekli, da sta imela po Gestrinu kmečka trgovina in tovarništvo pozitivne makroekonomske učinke, še posebej v 16. stoletju (tabela 1.2). Obenem smo že ugotovili, kako je tudi v sklopu sekundarnega sektorja kmečko industrijsko proizvodnjo mogoče izraziti v makroekonomskem obsegu, in sicer vsaj za obdobje proti koncu 18. stoletja (tabela 1.3). Če upoštevamo, da je okoli 30 % industrijske proizvodnje izhajalo iz kmetov in je okoli 50 % izmenjanega trgovskega blaga šlo skozi kmečke roke (saj so trgovali v obsegu, primerljivem z mestnimi trgovci), lahko zaključimo, da so kmečke tržno usmerjene dejavnosti v sekundarnem in terciarnem sektorju v zgodnjem novem veku na Slovenskem dosegle makroekonomske razsežnosti in učinke.

Vmesno obdobje med začetkom 17. stoletja in drugo polovico 18. verjetno predstavlja glavno vrzel v poznavanju slovenske gospodarske zgodovine v novem veku, predvsem kar zadeva širša ekonomska gibanja in posebej dinamike v kmečki ekonomiji (Gestrin 1982b, 207). Kljub temu je med slovenskimi in avstrijskimi zgodovinarji mogoče zaznati neko splošno interpretativno konvergenco, ki jo lahko povzamemo, kot sledi: na t. i. Ljubljanski cesti, ki je preko slovenskih dežel habsburške Avstrije povezovala Panonsko nižino z Jadranskim morjem in severno Italijo, je po ekspanzivnem obdobju v 16. stoletju opaziti znake gospodarske upočasnitve med koncem 16. in začetki 17. stoletja.⁹ Takšna periodizacija ekonomske dinamike se dobro sklada s preходом iz faze rasti v obdobje »krize« ali vsaj »stagnacije« v italijanskem gospodarskem prostoru, kar je bil izraz splošnega premika gospodarskega težišča iz sredozemske v severozahodno Evropo, ki je zajel tudi sosednjo Beneško republiko (Romano 1992, Malanima 1998, Tenenti 1961). Kljub temu pa še ne premoremo trdnjših temeljev za potrditev take interpretacije. Na podlagi regresije industrijskih dejavnosti je Žarko Lazarević nedavno identificiral »dve obdobji izrazite diskontinuitete,« ko je v slovenskih deželah potekal proces (protoindustrijske) »deindustrializacije« in »reagrarizacije«, to sta ravno 17. stoletje in kasneje še 19. Morda je še pomembnejši njegov poudarek, da tukajšnje razmeroma majhno gospodarstvo ni zmoglo ustvarjati zadostnega domačega povpraševanja, ki bi moglo podpreti ekonomski razvoj na osnovi internih dejavnikov. Zato sta bila sekundarni in terciarni sektor na Slovenskem »v tesni kore-

9 O tem glej Pickl 1971; 1977 in 1983; Valentinitš 1973; 1975 in 1989; Hassinger 1987; Gestrin 1991 in v drugih delih; sintetično povzeto v Panjek 2002, 139–43.

Tabela 1.1: Oblike, značilnosti in kronologija kmečke trgovine in tovarništva po Gestrinu, Grafenauerju in Šornu

1. ekspanzivna faza: sredina 13.–sredina 14. stol.	2. ekspanzivna faza: sredina 15.–konec 16. stol.	3. ekspanzivna faza: sredina in pozno 18. stol.
1. Z lastnim blagom	4. Z blagom poklicne trgovine	7. Prevozništvo
2. Za trgovce	5. Z blagom drugih kmetov	
3. Za tovarno tlako	6. Tihotapstvo	
<i>Na kratke razdalje, v trgih in mestih</i>	<i>Na daljše razdalje (medregionalna in mednarodna, tudi po morju); v lokalne fužine</i>	<i>Izvoz preko morskih pristanišč; ekonomsko-politični ukrepi</i>

Opomba: Oblike in značilnosti kmečke trgovine iz vsake faze so prisotne tudi v naslednjih fazah. Viri: glej besedilo.

Tabela 1.2: Letni obseg kmečke trgovine na Slovenskem med zgodnjim 14. in zgodnjim 17. stoletjem – Gestrinova ocena

Obdobje	Letna kmečka trgovina	Ocena prebivalstva	Obseg tovara na gospodinjstvo
Zgodnje 14. stoletje	110.000 tovorov (18.500 ton)	90.000 kmečkih gospodinjstev	0,21 tone
Pozno 15. stoletje	400.000 tovorov (67.200 ton)	120.000 kmečkih gospodinjstev	0,56 tone
16. in zgodnje 17. stoletje	550.000 tovorov (92.400 ton)	800.000 prebivalcev v celoti	0,62 tone

Viri in pretvorba: Glej besedilo ter opombi 7 in 8.

Tabela 1.3: Delež industrijske proizvodnje za trg na Kranjskem v obdobju 1760–1775 po Šornovi oceni (brez idrijskega rudnika)

Oblika proizvodnje	Delež bruto domačega proizvoda (%)
Kmečka proizvodnja (delno vključena v založniške oblike organizacije)	29
Obrt (vključno s podeželskimi obrtniki in založniškimi proizvodnimi mrežami)	25
Osredotočeni obrati v lahki industriji	25
Osredotočeni obrati v težki industriji (rudniki in fužine)	21
Skupaj	100

Vir: Šorn 1984, 62–3.

laciji z obsegom zunanjega povpraševanja in drugih eksogenih dejavnikov« – v zgodnjem novem veku pa so zunanji trg, ki je poganjal slovensko gospodarstvo in bil »gibalo storitvenih in protoindustrijskih dejavnosti v slovenskem prostoru,« sestavljale ravno italijanske države in posebej Beneška republika (Lazarević 2015, 27–9, 35–6), katerih ekonomsko krivuljo v tem obdobju smo pravkar očrtali. Če to ugotovitev povežemo z zgoraj navedenimi makroekonomskimi učinki kmečkih dejavnosti v sekundarnem in terciarnem sektorju, je mogoče predlagati interpretacijo, po kateri imamo v predindustrijskem obdobju na Slovenskem opraviti z izvozno gnano kmečko ekonomijo (*export-led*).

Vprašanje kvantifikacije je seveda mogoče prenesti z makro ravni in si ga zastaviti tudi na mikro ravni kmetije oz. posameznega kmečkega gospodinjstva, a tudi na tem področju še ne moremo računati na oprijemljive osnove. Zato je z oceno, po kateri »se je gmotni položaj podložnikov večji del 17. stoletja poslabševal« (Štih in Simoniti 2010, 269), mogoče soglašati bolj po občutku in analogiji z ekonomskimi dinamikami v širšem regionalnem prostoru, kot pa jo podpreti s podatki in dokazi. Na težavnost rekonstrukcije gospodarskega računa posamezne kmetije je opozoril že Grafenauer v svojem najbolj problemsko naravnanim prispevku h kmečki ekonomiji, v katerem je posebej lucidno predstavil metodološke izzive in problematičnost virov za obdobja pred 19. stoletjem, začenši s pomanjkanjem poznavanja dejanskega obsega zemljišč posameznih kmetijskih obratov (Grafenauer 1970, 619–51). Tu je poleg na težavnost izračuna, za katerega je predlagal uporabo retrogradne metodologije, ki jo je izdelal tedaj aktualni (in pomembni) nemški agrarni zgodovinar Wilhelm Abel, z vidika vprašanj, ki jih obravnavamo v tem prispevku, pomenljivo opozoril še na to, da bi tovrstna analiza morala zajeti tudi »neagrarne zasluške kmečkega prebivalstva, zadolžitev, davke ipd.«. In tudi v tem primeru lahko rečemo, da vsaj do pred kratkim še nismo začeli premoščati težav z uporabnostjo virov, in sicer tako o dohodkih od kmetijstva kot o »*postranskih dohodkih* iz neagrarne aktivnosti«, kot jih je opredeljeval Grafenauer, pa tudi ne izrabljati njihovih potencialov, ki jih je pravilno nakazal. Sicer je Grafenauer trdil, da ima »skoraj do konca srednjega veka [...] kmetijski obrat zaprt, avtarkičen in naturalen značaj« in da je »kmečka življenjska raven skoraj izključno odvisna od pridelkov lastnega gospodarskega obrata«. Kako pa naj se to sklada z njegovo lastno ugotovitvijo, da je »že sedaj mogoče trditi, da se v pogojih natriletnega kolobarjenja [...] na kmetijah s 6–10 ha površine [...] ni bilo mogoče preživljati le s poljskimi pridelki? To pa so

kar velike mere za slovenske razmere. Odgovor je sam iskal v tem, »da je bilo mogoče manjšo *prehranjevalno možnost* [...] majhnih kmetij v slovenskih pokrajinah *dopolnjevati* ali z večjim številom živine ali z drugačno gospodarsko dejavnostjo (s pridelkom vinograda!)« (Grafenauer 1970, 625–6). Čeprav sta živina in vino povsem upravičeno upoštevana kot vir kalorij za kmeta, se velja vprašati, ali živina, mlečni izdelki in vino ne predstavljajo tudi tržnega blaga. Zaradi tega se je smotrno povrniti h Grafenauerjevi ugotovitvi, da je za razumevanje kmečke ekonomije na Slovenskem v gospodarski račun gospodinjstva potrebno zajeti vsaj še neagrarne vire dohodka. Vprašanje izračuna zaslužka od kmečkega tovarništva je eksplicitno postavil Valenčič, pri čemer je izrazil mnenje, da je pomen tovarništva kot vira kmečkega dohodka precenjen.

Potem ko smo obravnavali razširjenost in obseg tovarništva, je treba tudi, da si postavimo vprašanje, kakšen je bil gospodarski pomen tovarništva in kakšne so bile koristi za tovarnike. Mnoge dosedanje sodbe so prikazovale tovarništvo v zvezi s trgovanjem kot važno pridobitno panogo, ki je bila na splošno pomemben vir zaslužka, brez katerega kmečko prebivalstvo v deželi ne bi imelo gospodarskega obstoja. V tem je veliko pretiravanja. (Valenčič 1981, 272)

Na to vprašanje tudi tu še ne moremo odgovoriti na podlagi dovolj zanesljive kvantitativne opore, je pa mogoče reči, da so zneski tovarnin, ki so jih prejeli tovarniki in jih je navedel sam Valenčič, razmeroma visoki v primerjavi z obsegom zemljiških dajatev. Podobno je mogoče ugotoviti, če primerjamo tovarnino, ki jo navaja, z rudarsko mezdo, kakršno omenja Marija Verbič. Tako je bila v letih 1534–1536 tovarnina za tovor živega srebra iz Idrije v Trst, ki je znašala 1,27 goldinarjev, višja od tedanje tedenske mezde navadnih delavcev v idrijskem rudniku, ki so prejeli od 0,75 do 1 goldinarja, kar pomeni, da je z vsakim natovorjenim konjem tovarnik prejel več, kot je znašalo tedensko delavsko plačilo (in sicer od 27 do 69 % več).¹⁰ V novejšem času je za oris pomena dohodkov od tovarništva nekaj podatkov o njegovi donosnosti, poleg dnevnega dosega in trajanja poti na določenih relacijah, združil Miha Kosi, pri čemer se je oprl zlasti na navedbe v slovenskem in avstrijskem zgodovinopisju. Na tej osnovi je zaključil, da je bila »očitno [...] tovarniška dejavnost relativno donosna in vabljiva zlasti za kmečko prebivalstvo« (Kosi 1998, 138).

10 Podatek za tovarnino v Valenčič 1985, 273, za mezde pa v Verbič 1952–53, 539.

2. Pogoji, dejavniki in vzgibi: preživetje ali podjetnost?

V tem razdelku se bomo posvetili interpretacijam kmečke dejavnosti v neagrarnih panogah, in sicer s pregledom pogojev in dejavnikov, ki naj bi privedli do razširjenosti tega pojava, predvsem pa z obravnavo kmečkih vzgibov za vključevanje v različne dejavnosti poleg kmetijstva. Kot osrednje vprašanje si postavljamo to, ali je vzgibe za poseganje po neagrarnih panogah in virih dohodka izven kmetije treba iskati v potrebi po preživetju in v zunanjih pritiskih ter prisilah ali pa jih je mogoče identificirati v kmečki podjetnosti, lastni izbiri in želji po izboljšanju življenjskih pogojev.

Ce se navežemo na zgoraj omenjeno ugotovitev o povezanosti slovenskega gospodarstva in tudi kmečke ekonomije s tujimi trgi, kmalu ugotovimo, da tako rekoč vsi slovenski zgodovinarji poudarjajo pomen slovenskega prostora kot prometne povezave med panonskim in italijanskim prostorom. Za nekatere to predstavlja temeljni pogoj za razmah kmečkih neagrarnih dejavnosti, kar je posebej razvidno pri obravnavah tovarništva, za druge pa bolj neke vrste osnovno značilnost območja, ki pomeni ugodno okoliščino z vidika možnosti vključevanja v trgovske posle.

Posebej prepričljiva ostaja lucidna razlaga izstopajoče kmečke vloge v transportu, ki jo je Sergij Vilfan izpeljal iz značilnosti prometa v zgodnjem novem veku na Slovenskem. Medtem ko je velik del trgovinskih tokov potekal na osi severovzhod – jugozahod (med deželami srednje- in vzhodno-evropskega zaledja na eni strani ter jadransko obalo in italijanskimi deželami na drugi), so vodne poti večinoma tekle v drugo smer, proti jugovzhodu, to je iz slovenskih dežel proti Balkanu in Črnemu morju. Zaradi tega najcenejše oblike transporta, kar so bile tedaj vodne poti, v veliki meri niso bile uporabne in je bilo treba posegati po tovorjenju in prevažanju po kopnem, ki je bilo bistveno dražje in je zato pomembno vplivalo na sestavo končne cene blaga. Posledični »razmeroma visok delež transportnih stroškov ni koristil vključevanju v promet trgovcem z blagom nizke specifične vrednosti« (žito, sol ipd.). Na ta način »so bile dane možnosti, da so se kmetje kot transporterji s konji, torej kot tovarniki« vključevali v promet in trgovanje, »saj so lahko tako delali z razmeroma majhno vložbo denarja in je bil velik del cene v namembnem kraju sestavljen prav iz transportnih stroškov, torej iz tega, kar so sami prispevali. Zato pa so se lahko zadovoljili z manjšim profitom« od prodaje samega blaga.¹¹ Ekonomska racionalnost kmečke trgovine in tovarništva v predindustrijskem trans-

11 Vilfan 1978, 79. Na to pronicljivo in prepričljivo Vilfanovo interpretacijo se opira tudi Kosi 1998, 143.

portnem sistemu na Slovenskem je bila torej pri blagu z nizko enotno ceno v tem, da je kmet lahko zaslužil tako od samega transporta, ki je bil drag in zato dobičkonosen za tovarnika, kot od prodaje na primer žita in soli, medtem ko je trgovec imel dobiček le od prodaje samega blaga, transport pa mu je predstavljal čisti strošek, ki je najedal profitabilnost kupčevanja.

Na drug temeljni pogoj za razmah kmečke trgovine na Slovenskem je opozoril Grafenauer z ugotovitvijo, da je bila »temeljna podlaga za *kmečko trgovino* [...] naturalna menjava žita za sol v istrskih mestih«. V primorskem prostoru je bil »obseg žitnega pridelka [...] skromen, [...] zato je trgovina nujno vodila v posredniško trgovino med žitorodnimi pokrajinami na vzhodu in proizvajalci soli na zahodu« (Grafenauer 1970, 627–8).

Kaj pa je slovenskega kmeta gnalo na trg? Gestrin je izpostavil dva dejavnika, oba s priokusom nuje. Na eni strani je videl kmetovo potrebo po denarju za odplačevanje zemljiških dajatev v denarju in drugih povečanih gospodarskih bremen ter naraščajočih državnih davkov. Na drugi strani so mu stale majhne kmetije, premajhne, da bi lahko preživljale kmečka gospodinjstva in omogočale plačevanje naraščajočih davkov in dajatev (Gestrin 1991, 248). Svojo interpretacijo je podkrepil z mnenjem, ki so ga sredi 16. stoletja izražali kranjski deželni stanovi, da na Kranjskem in posebej na Krasu kmetije ne bi mogli obstati na svojih kmetijah ter plačevati dajatev in davkov, če bi ne trgovali in tovorili. Razlog za proces delitve kmetijskih obratov, ki je drobil kmečko posest, pa je videl v naraščanju prebivalstva, saj je zapisal, da je bil »populacijski razvoj [...] eden poglavitnih vzrokov za proces delitve kmetij na manjše enote in za začetno diferenciacijo na vasi« (Gestrin 1973b, 47). Lahko bi torej rekli, da je Gestrin tretji, vsaj posreden dejavnik povečane kmečke dejavnosti na trgu videl v demografski rasti. Ta interpretacija, ki jo je izrazil tudi v drugih svojih delih, je bila in je še vedno zelo vplivna v slovenskem zgodovinopisju in jo v taki ali drugačni obliki srečamo v marsikaterem znanstvenem, strokovnem in poljudnem delu. To tudi pomeni, da Gestrin ni bil nujno edini in niti prvi, ki je to trdil. Tako je na primer že Žontar menil, da je imela posebej močna ukoreninjenost kmečke trgovine na Kranjskem »svoje vzroke deloma v neposredni soseščini laških in ogrsko-hrvatskih dežel, predvsem pa so silili majhni in malo donosni grunti kmečke podložnike, zlasti še kočarje in gostače, da so iskali zaslužka med drugim tudi v prekupčevanju« (Žontar 1956, 92–3).

Tovrstna interpretacija izpostavlja dejavnike, ki izvajajo pritisk na kmeta od zunaj. Povečevanje (denarnih) dajatev in višanje davkov sta zunanja dejavnika. Drobljenje kmetij deluje kot neizogibna posledica demo-

grafske rasti. Lahko bi rekli, da gre za determinističen pogled, saj kmetu ne pušča in ne priznava možnosti izbire, razen morda v fazi razmnoževanja. Na tej točki si vedno znova zastavim isto vprašanje: ali je pojmljivo, da bi kmetje delili svoje kmetije in s tem naravnost ogrožali svojo eksistenco, ne da bi sprejemali ukrepe na področju dedovalnih praks in uravnavanja rojstev vsaj z načrtovanjem porok svojih dedičev? S tem ne želim zagovarjati stališča, da je ekonomska racionalnost edino gibalno človeka, a vendar – ali je zamisljivo, da bi slovenski kmet skozi stoletja vztrajno ravnal ekonomsko neracionalno? Ali ni morda pričakovanje virov dohodka onkraj samooskrbnega preživetvenega kmetovanja omogočalo in spodbujalo delitev kmetij, ki je vendarle zavestno dejanje? Poraja se torej vprašanje o razumevanju kmeta kot pasivnega sprejemnika, ki ga poganjajo le zunanji impulzi, ali kot aktivnega akterja na področju kmečke ekonomije. Zato bomo najprej predstavili krajši izbor primerov bolj deterministične interpretacije in nato več prostora namenili drugače naravnanim poudarkom.

Gestrin je menil, da so po razkroju pridvornega gospodarstva do konca 13. stoletja in odtlej s spreminjanjem naturalnih dajatev v denarne (zaradi česar »bi mogli reči, da do srede 14. stoletja na slovenskih tleh skoraj ni bilo podložnika, ki ne bi dajal svojih obveznost vsaj deloma v denarju«) »fevdalci z zahtevo po denarni renti pravzaprav prisilili kmeta kot celoto, kot družbeni razred, da se je vključeval v blagovno-denarne odnose« (Gestrin 1978, 170). Tudi za kasnejše obdobje, ki sovпада z njegovo »drugo stopnjo komercializacije« zemljiškega gospostva od konca 15. stoletja dalje, je Gestrinov poudarek podoben.

Komercializacija zemljiškega gospostva se je pri nas v obravnavanem obdobju – v nasprotju z razvojem v precejšnjem delu srednje in vzhodni Evropi – izvršila v manjši meri s povečevanjem dominikalne zemlje in prehajanjem denarne v naturalno rento, kakor pa z večanjem neizmerjene tlake v veliki meri za prisilno tovorjenje ali pa za denarno odškodnino in z vključevanjem podložnikov v trgovske posle zemljiškega gospostva. Kmet v zvezi s spremembami na zemljiškem gospostvu seveda ni bil potisnjen iz blagovno-denarnega gospodarstva. Nasprotno, v procesu druge stopnje komercializacije zemljiškega gospostva se je še v povečani meri vključeval v neagrarno proizvodnjo, to je v trgovino, v vaško domačo obrt, v promet (tovorništvo), torej v blagovno-denarne odnose. Opisani proces komercializacije zemljiškega gospostva je kmeta sam po sebi potiskal v neagrarno področje dejavnosti in zlas-

ti v trgovino. Tako so povečane denarne dajatve kmeta mnogokje nujno silile v kupčevanje. (Gestrin 1973b, 48)

Kmeta zunanji dejavniki »silijo« in »potiskajo«. Ne trdim, da navedeni dejavniki niso odigrali nobene vloge, prej nasprotno. To, kar želim poudariti, je vprašanje, ali res moremo kmeta obravnavati tako, kot da bi ne imel svojih namer in pričakovanj? Kot da bi ne bil dejaven? Navkljub tako jasno izraženi interpretaciji o prevladi zunanjih dejavnikov je treba pristaviti, da majhnost kmetij in nuja po dodatnem viru dohodka v denarju zaradi davkov in bremen po Gestrinovem mnenju vendarle nista bila edina vzroka za širjenje kmečke trgovine. Posebej tovarništvo je razumel kot pomembno »dodatno« gospodarsko dejavnost podložnikov, pri kateri se kažejo »uspešnost, rentabilnost in deloma celo uveljavljanje podjetniškega duha«. Kot je navedel, »so posamezni kmetje na leto prodali po 500–1.000 tovorov blaga in cela krdela živine. Znani so tudi primeri, da so kmetje prodali kmetije (ki so jih imeli v dednem zakupu) in se začeli poklicno ukvarjati s trgovino« (Gestrin 1962, 17). To pomeni, da je Gestrin kmetom priznaval nekaj samoiniciativnosti in obenem težnjo po izboljšanju svojih življenjskih pogojev. Niso bili povsem pasivni člani, ki bi se enostavno in avtomatično le odzivali na zunanje okoliščine in pritiske, temveč jim je Gestrin pripisal »uspešnost« in »celo uveljavljanje podjetniškega duha«.

Podobno je mogoče ugotoviti tudi pri Grafenauerju. Po eni strani je ekonomsko stanje kmečkega gospodinjstva v zgodnjem novem veku sklenil s sledečo mislijo:

Edina sodba, ki si jo danes že moremo dovoliti, je trditev, da sta poznali graščinska in državna omejitev pri obremenitvi podložnika le eno mejo: skrajno možnost njegove poprečne gospodarske eksistence. Zato tudi v tem času živi poprečni vaščan prav na robu možnega obstoja. [...] Kmet je vsako leto živel iz rok v usta, ob najtežjih delih z najslabšo prehrano. (Grafenauer 1970, 629)

Poleg tega pri njem zasledimo mnenje, v katerem je poudarjena nujnost, saj naj bi bilo kmečko trgovanje »spričo strukture kmečkih posestev nujno za gospodarski obstanek«, zaradi česar je zajelo raznovrstno blago ter vse slovenske dežele (Grafenauer 1970, 627–8). Po drugi strani pa je mogoče zaslediti vsaj dve interpretativni potezi, ki sta po mojem mnenju pomembni in sodobni.

Že s svojo sistematizacijo »povezav« med kmetijskim in neagrarnim delom kmečkih dejavnosti med koncem srednjega in zgodnjim novim

vekom (Grafenauer 1970, 627–8) je nakazal, da sta obe dimenziji tesno povezani. Od tod do ugotovitve, da je kmečko ekonomijo smotrno obravnavati (in razumeti) kot celoto, je le še korak, ki ga je Grafenauer tudi storil, ko je razmišljal o našem nezadovoljivem poznavanju delovanja »gospodarskega obrata kmetije«. Kot smo že omenili, je namreč pomenljivo in prepričljivo opozoril na to, da bi morala analiza ekonomskega računa kmetije zajeti tudi »neagrarne zaslužke kmečkega prebivalstva, zadolžitev, davke ipd.«. Kljub temu je v istem zamahu pisal o »*postranskih dohodkih* iz neagrarne aktivnosti« (Grafenauer 1970, 619–51) – a če želimo na kmečko ekonomijo gledati kot na celoto, ki zajema tako kmetijske kot neagrarne dejavnosti, lahko še vedno govorimo o »postranskih« dohodkih?

Drugi zanimiv vidik Grafenauerjevega branja je poudarek na dinamičnosti v kmečki družbi in ekonomiji, povezani s poseganjem po različnih virih dohodka (v trgovini, tovarništvu, prevozništvu in vključevanju v založniške oblike industrijske proizvodnje), ko je predlagal interpretacijo, da »le takšen gospodarski razvoj vasi od 15. stol. naprej razlaga tako strukturo prebivalstva kot tudi nastajanje drobne vaške posesti« (Grafenauer 1970, 627–8). To pomeni, da je že nakazal možnost kompleksnejšega razumevanja razmerja med dejavniki, ki so ta pojav omogočali in spodbujali, in sicer da sta bila naraščajoča rzslojenost na vasi in povečevanje števila majhnih kmetijskih obratov bolj posledica obstoječih priložnosti pridobivanja dohodkov na trgu (kmetje so si lahko privoščili življenje na malih kmetijah zaradi drugih virov dohodka) kot pa obratno (kmetje so se morali udeleževati v drugih dejavnostih, ker so bile njihove kmetije premajhne).

Dejansko tudi pri Grafenauerju obenem najdemo dopolnjujočo možnost. Hkrati z naraščanjem »tiste skupine prebivalstva, ki je posebej tesno zvezana s podeželsko trgovino in obrtjo« v 16. stoletju, »se je ob tem gospodarskem razvoju na vasi razvijala tudi druga, čeprav redkejša in maloštevilnejša skupina kmetov, ki so si s trgovanjem pridobili precejšnje premoženje in se vzdignili nad povprečje svojih sovaščanov« (Grafenauer 1974, 133–4). To pomeni, da je Grafenauer upošteval tudi možnost, da bi neagrarni viri dohodka ne predstavljali le načina za doseganje ravni golega preživetja in da preživetje vendarle ni bilo edino zamisljivo gibalno kmečke ekonomije – kmetje so z neagrarnimi dejavnostmi vsaj v nekaterih primerih tudi izboljševali svoje gnotne pogoje in življenjski standard, dvigovali svoj družbeni položaj ter (nenazadnje) k temu tudi zavestno težili. Tako gledanje se nekako potrjuje v avtorjevem branju ekonomskih ozadij kmečkih uporov.

Ta gospodarski razvoj v smereh zgodnjega kapitalizma je deloval na osebni položaj podložnikov v smislu sprostitev [...]. Gospodarske možnosti so praktično nudile mnogo možnosti za premik podložnikov. Posebno tovarništvo je čedalje bolj odpiralo podložnikom in njihovim sinovom vrata v poslovno življenje in v svet, kamor ni segala moč njegovih gospodov. Tudi kolikor so sinovi ostali v domačih krajih, so nekateri postali kajžarji ali gostači in jih zemljiški gospodje očetove domačije niso mogli pripraviti do tega, da bi služili njim. [...] Še tedaj [1570] so podložniški sinovi dejansko odhajali, kamor so hoteli. [...] Prav ko si iščejo kmetje večje dohodke v svojem trgovanju, so nastajale od srede 16. stoletja naprej nove mitnice in pregraje trgovanja, združene tudi s povečevanjem mitninskih tarif [...]. Zato pač ni slučajno, da je v široki vstaji največkrat poudarjena uporniška zahteva odprava mitnic in mitnin na poti »proti morju«, boj za svobodo cest in kmečkega trgovanja ter da je puntarski nastop proti mitnicam in mitničarjem ostrejši kot njihov nastop proti graščinam. (Grafenauer 1973, 27, 29)

Na tej točki smo ponovno pri temeljnem vprašanju o genezi poseganja kmeta na trg, ki kaže na nekakšno dvojnost, na dve vzporedni interpretaciji, ki soobstajata druga ob drugi pri istih avtorjih. To je obveljalo vse do današnjih dni. V novejšem preglednem delu se sicer najde sistematizacija »razlogov« za večjo koncentracijo tovarništva v nekaterih krajih, ki jih Miha Kosi identificira štiri, med katerimi sta tudi »možnost kmečke trgovine« in »razvoj fužinarstva [...], ki je terjal transport«, ki bi ju bilo mogoče drugače ubesediti tudi kot zavestno izkoriščanje priložnosti s strani kmetov, vendar ob razlogu, ki se mu pravi »stanje kmetijstva (predvsem majhna posest in slabši naravni pogoji za kmetijstvo, ki so silili prebivalstvo k postranskemu zaslužku)«. Prvi razlog pa naj bi bila »bližina pomembnih tranzitnih poti«. Tako se soočamo z nekakšno nerazrešeno dvojnostjo, kjer kmečka podjetnost in vzgibi ostajajo implicitni, medtem ko je element prisile izrecen, neagrarna dejavnost pa »postranska« in posledica majhnih kmetij: »Tovorjenje se je razvilo tudi kot pomembna postranska dejavnost, posebej pri kmetijah, ki so se težko preživljale z lastnimi pridelki« (Kosi 1998, 139, 142). Tudi najnovejša sinteza upošteva oba momenta, tako da ob pehanju za preživetje v siromaštvu h kmečkim vzgibom prišteva še željo po dobičku, »iznajdljivost« in »podjetnost«. Kljub temu, da ob že znanem upoštevanju naraščajočih obveznosti prevlada ocena, ki bi ji lahko rekli pesimistična, in da se podjetniški duh ter vzgib po izboljšanju življenj-

skih razmer nekako izgubita v teku interpretacije, pa je po mojem mnenju pomemben interpretativni premik pri Štihu in Simonitiju ta, da so kmečki agrarni in neagrarni dohodki vendarle razumljeni kot celota:

Kmeta sta gnali v posel tako borba za preživetje kot tudi želja po dobičku. Iznajdljivost in podjetnost sta omogočili, da so se nekateri prebili med bogatejše kmete in celo uspešne meščane, vendar pa je večina ostala v mejah tiste siromašnosti, ki je zagotavljala zgolj preživetje. [...] Povečane državne davke in močno narasle zahteve zemljiške gosposke je podložnik le stežka prenašal. Le redko jih je uspešno presegel z dodatno neagrarno dejavnostjo. [...] Enostavna enačba, ki jo je moral reševati kmet iz leta v leto, pa je bila, da je z agrarno (in neagrarno) dejavnostjo zagotovil dovolj zase in za obvezno oddajo: kmet = samooskrba + dajatve. (Štih in Simoniti 217–8, 269, 317)

Postavil bi si vprašanje o zaporedju, o tem, kaj je vzrok in kaj posledica. Ali so res zunanji pritiski v obliki dajatev in davkov tisti, ki poganjajo kmeta na trg v iskanje denarnih dohodkov, ali ni morda predhodna in samostojna kmetova vključitev v trgovinsko menjavo tista, ki sploh omogoči nalaganje in stopnjevanje tovrstnih bremen? Ali ni šlo morda vsaj za vzajemno učinkovanje? Enako velja za demografsko rast in drobljenje kmetij kot njeno neizogibno posledico – ali pa, obratno, drobljenje kmetij in demografska rast kot posledica tržnih priložnosti. Podobno bi lahko rekli o kmečki »podjetnosti«, ki ne najde trajnega mesta med razlogi ali dejavniki pomena in razmaha neagrarnih dejavnosti v kmečki ekonomiji. Ob natančnejšem pregledu del, mnenj in ocen slovenskih zgodovinarjev pa je dejansko mogoče sestaviti dokaj dolg niz interpretacij, ki upoštevajo in poudarjajo kmetovo željo po dobičku, katere obstoj seveda predpostavlja bistveno zavestnejše in samostojnejše kmečko odločanje. Ravno zato, ker se kmetovi samostojni vzgibi nekako izgubijo v interpretacijah, a igrajo pomembno vlogo v konceptu integrirane kmečke ekonomije, ki ga predstavljamo v naslednjem razdelku, bomo temu vidiku posvetili še nekaj odstavkov.

Za začetek bomo podvomili v uveljavljeno paradigmo, da so bile (pre)majhne kmetije, njihovo drobljenje in ustanavljanje novih enot z zelo malo obdelovalne zemlje posledica pritiska demografske rasti, kar je za posledico imelo prisilno poseganje po »dodatnih« dohodkih. Marsikaj se pojasni že z Žontarjevo predstavitevijo diskusij o določenih policijskega reda

za Kranjsko sredi 16. stoletja, objavljeno v petdesetih letih prejšnjega stoletja. Po tem, ko jim odvzamemo polemični in negativni predznak, je iz argumentacij plemstva mogoče izluščiti sliko procesa vzpostavljanja novih kmečkih enot in gospodinjstev na slovenskem podeželju, ki zelo jasno prikazuje, kako je bilo osamosvajanje mladih kmečkih mož in vzpostavljanje novih gospodinjstev brez zadostne zemlje za preživljanje prej kot posledica zunanjega (demografskega ali drugega) pritiska stvar proste in zavestne izbire, ki je slonela na predpostavki, da je mogoče živeti tudi od drugih virov dohodka poleg kmetovanja. »Na Kranjskem obstaja občutna težava [z vidika plemstva] v tem, da na kmetih skoraj noben mlad kmečki fant noče služiti, marveč se oženi, si postavi hišico na gmajni, postane podružnik ali gostuje pri podložnikih, dela v dnini in se ukvarja z raznim kupčevanjem, pogosto bolj kot naseljeni podložniki.« Pri tem so kmečki fantje raje zapuščali domača gospodstva in odhajali v »tuje službe«, kot pa delali na družinski kmetiji, očetje podložniki so po lastni presoji svoje sinove poročali in jih dajali »učiti kakšne obrti« ter pod svojo streho prosto jemali poročene in samske gostače. Podružniki so si na gmajni gradili hišice, urejali in ograjevali vrtove ter sejali žito, in to z dovoljenjem gosposke ali pa kmečkih podložnikov, ki so jim pri tem tudi pomagali. Podružniki in gostači so se ukvarjali z »dninarskim delom in svojim rokodelstvom«, a tudi z drugimi dejavnostmi, ki so bile dovoljene le »naseljenim kmetom«. Kmečki sinovi, podružniki in gostači so v obdobju poletnega dela na polju odhajali »iz dežele na mlatev, trgatev ali drugo delo« (Žontar 1956–57, 80–1). Tudi interpretacija samega Josipa Žontarja potrjuje, da je razloge za kmečko poseganje po virih dohodka na trgu treba iskati bolj v kmečki podjetnosti pri izrabi tržnih priložnosti kot pa v zunanjih dejavnikih prisile in da je pri »kmečkem sloju [...] mogoče govoriti o delnem gospodarskem, čeprav ne družbenem dvigu«. Že v prvi polovici 16. stoletja je bilo na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem opaziti »močno diferenciacijo« med kmeti.

Na kmetih se je položaj pravih kmečkih gospodarstev gotovo nekoliko poslabšal zaradi zvišanja naturalnih in denarnih dajatev, davkov in raznih pristojbin [...]. Dasi je naraslo število prebivalcev, je na kmetih manjkalo poslov. Močno pa je naraščal sloj kajžarjev, ki so krčili gmajno in si izbrali kako gosposko za zaščitnico. Omenjeni kajžarji pa so bili tudi pomembni za razvoj platnarstva ter trgovine z živino in platnom. Tretjo plast kmečkega prebivalstva so tvorili gostači, ki so se zaposlili kot posli in dninarji. [...] Zaradi pogostih slabih letin so bile razmere na tržišču živil v 16.

stoletju stalno zelo napete. To je dajalo tudi manjšim kmetom obilo možnosti dobrega zaslužka. Kot tovarniki in prevozniki so uživali polno svobodo gibanja, ki so jo znali izkoristiti za kupčevanje. Tako ni manjkalo kmečkemu človeku tedanje dobe možnosti, da si pridobi boljši gospodarski položaj. [...] Med podjetniki so bile zastopane mnogo širše plasti prebivalstva, kakor so doslej domnevali: poleg meščanov je poudariti zlasti trgovanje kmetov [ter plemstva in rokodelcev]. (Žontar 1956–57, 119–20)

Z upoštevanjem tegob kranjskega plemstva zaradi samoiniciativnosti kmečkega prebivalstva in Žontarjevim branjem se slika nedvomno precej drugače zariše in obarva, celó globlje vzročno-posledično sosledje med majhnimi kmetijami in neagrarnimi dohodki se drugače osvetli. Zavestne izbire kmečkega prebivalstva se pokažejo kot precej izrazit dejavnik v zgodovinskem procesu. V nadaljevanju bomo navedli še nekaj primerov interpretacij, ki gredo v to smer, in sicer da je bil vzorec ‚majhna kmetija plus neagrarna dejavnost‘ izbira kmečkega prebivalstva, da sta bili kmečki gibalni podjetnost in želja po dobičku (ne pa le potreba) in da je to lahko privedlo do ekonomskega ter tudi socialnega dviga posameznih kmetov ravno preko neagrarnih panog.

Glede relacije med majhnimi kmetijami in neagrarnimi dejavnostmi se je morda najeksplicitneje izrazil Ignacij Voje, ki je jasno zatrdil, da je bila v razmerah zgodnjega kapitalizma konec 15. in začetek 16. stoletja delitev hub izbira kmeta, ne pa posledica zunanega pritiska.

V bližini mest, trgov, poti in gospodarsko pomembnih kmečkih središč kmetu cela, nedeljena huba ni bila več potrebna. Dohodek je lahko poiskal tudi zunaj nje. To velja tudi za tista območja, kjer se je kmet začel ukvarjati s tovorjenjem trgovskega blaga v karavanah. (Voje 1978, 149)

Enako je treba tolmačiti Šornovo ugotovitev za obdobje 18. stoletja, da so kmetje raje plačevali kot popravljali ceste:

Vse kaže, da je bilo res tako, da so kmetje čedalje raje plačevali cestni davek, odkupnino od tlake, cestni prispevek ali kakorkoli že hočemo imenovati predpisano vsoto. Vključevanje kmetov v neagrarno proizvodnjo in v promet je bilo iz leta v leto opaznejše [...]. Poznamo veliko dokazov o tej resnici. (Šorn 1979, 160–2)

Svoj čas so kmetje raje namenjali pridobitnim dejavnostim v neagrarnih panogah, ki so jim nosile denar.

Razpolagamo tudi z interpretacijami, po katerih sta med kmečkimi vzgibi pomembno mesto zasedali podjetnost in želja po dobičku, ne pa potreba po golem preživetju, kar je seveda povsem v skladu z zgornjo ugotovitvijo, da je bila tovrstna kmečka ekonomija izraz kmečkih izbir in ne le zunanjih prisil. »Da je bilo vse opravljeno z željo po dobičku, z voljo po tem, da pokažejo svoje sposobnosti trgovskega tveganja (zaplembe dobrin) in tako dalje, se razume samo po sebi in ni treba dokazovati posebej«, je ocenjeval Šorn, ko je opredeljeval vrste »kmečkega trgovanja« (Šorn 1984, 43). Tu je pri kmetih uvideti tudi nekaj ambicioznosti. Tudi Valenčič je poudaril, kako nekateri kmetje niso trgovali iz nuje, temveč zaradi izkoriščanja priložnosti zaslužka.

Bili so še drugi primeri kmečkega trgovanja, ki jih niso vzpodbudile male kmetije in potreba po dodatnih zaslužkih, temveč trgovska podjetnost in želja po pridobivanju denarja. [...] Sorazmerno veliko število živine pri kmetih loškega območja kaže, da so bile kmetije gospodarsko trdne in so brez dvoma mogle preživljati lastnike in njihove družine. K tvorjenju jih ni naganjala toliko gospodarska nuja in borba za življenjski obstanek, kolikor tamkajšnje gospodarske razmere, razširjeno platnarstvo in fužinarstvo ter prodaja izdelkov teh dejavnosti. [...] Na Gorenjskem je bilo precejšnje število takih podeželskih trgovcev.

Ker pa je bil kritičen do količin, ki so jih kranjska mesta navajala kot obseg letnega pretovora posameznih kmetov (v tem primeru žebļev), je Valenčič menil, da so taki primeri sicer obstajali, a »tovorniki z nadpovprečnim prometom so bili le redke izjeme v kmečkem tovarništvu; šlo je za posamezne podeželske trgovce, ki so imeli dovolj kapitala za trgovanje v večjem obsegu«. Tako je okoli leta 1700 tudi ljubljanski magistrat razlikoval med kmeti, ki občasno trgujejo z lastnimi pridelki, in »tistimi premožnimi kmeti, ki so na podeželju vse pokupili ter stalno trgovali zunaj dežele« (Valenčič 1981, 252, 260).

S tem pa smo že pri pojavu ekonomskega in socialnega dviga med kmeti, kjer ne najdemo le primerov velikih kmetov, ampak tudi kajžarjev, ki se s pomočjo neagrarnih dejavnosti povzpnejo na raven srednje velikih kmetov.

Zelo mnogo kajžarjev se je ukvarjalo z obrtjo, v nemajhni meri pa tudi s podeželsko trgovino in tovarništvom. Med slednjimi so si mnogi s podjetnostjo ustvarili trdno gospodarsko podlago in prenekateri med njimi niso po imetju kar nič zaostajali za gruntarskim življem.

Blaznik je pokazal na loške primere dviga tudi onkraj meja kmečkega stanu, ko je omenjal veletrgovce, ki niso samo trgovali, ampak so bili tudi založniki izdelkov podeželske obrti. Ti založniki so prihajali iz vrst domačega, kmečkega prebivalstva: kmečki sinovi so se preselili v Škofjo Loko in se sčasoma dvignili nad povprečne loške trgovce ter se začeli ukvarjati z založništvom (Blaznik 1973, 201, 289). Zelo podobno je ugotavljal tudi Šorn, čigar interpretacija na to temo je nekoliko bolj artikulirana in ne zajema le ene lokalne stvarnosti, temveč širši slovenski prostor.

Spoznali bomo [...], da je kazal kmečki trgovec podobne ambicije kot trgovec v mestu, da se je določeno število kmečkih trgovcev, ki so obogateli, enostavno naselilo v mestih in po nekaj letih uspešnega delovanja težilo za tem, da bi jih sprejeli v gremij grosistov. Videli bomo, da je prenekateri mestni trgovec za vedno ostal trgovec ali celo nazadoval na stopnjo trgovčiča, da pa je temu nasproti dokaj kmečkih trgovcev še precej pred naselitvijo v mestu organiziralo v svojem okolju založniški način proizvodnje, da so svoj akcijski radij tako zelo povečali. (Šorn 1984, 38)

Zdi se mi, da smo do te točke zbrali dovolj argumentov, ki oporekajo interpretaciji, da so se kmetije drobile in kajže ustanavljale enostavno (in vzročno enosmerno) zaradi povečevanja števila prebivalstva ter da so tako nastale nesamozadostne kmetijske enote kmečki živelj silile v neagrarne dejavnosti, kar naj bi dodatno pospeševali naraščajoči davki in dajatve.

K povedanemu je vredno dodati še nekaj sklepov, ki so po mojem prepričanju velikega pomena tako za dožemanje kmečke ekonomije kot take kakor tudi za razumevanje vloge, ki jo je s svojim ustrojem imela ne le v zgodovini podeželja, temveč tudi v širši ekonomski in siceršnji slovenski zgodovini zgodnjega novega veka. Gre za to, da je bil slovenski kmet zagovornik liberalizacije trgovine, da je izvor ekonomske modernizacije na Slovenskem treba iskati na podeželju ter da je pri nas podeželje prevladalo nad mestom – v ta namen pa nazaj h Gestrinu.

Poleg teh družbenih premikov na podeželju pa se je v tem [16.] stoletju bistveno spremenilo tudi kmetovo mišljenje. S posegi v neagrarno proizvodnjo, zlasti v trgovino in promet, se je večalo njegovo znanje izven kroga vasi. [...] V njem se vse bolj jasno oblikuje zahteva po prosti trgovini in je bil kmet pri nas vsekakor prvi pomembni pobornik svobodne trgovine. To je bila vsekakor ena važnih pobud, ki so ga tirale v velike upore. (Gestrin 1962, 22)

Gestrin je izrazil tudi mnenje, da je »ena izmed poti« za razrešitev problema »prehoda iz fevdalizem v kapitalizem« oz. nastopa modernejših oblik ekonomije »prav študij procesa komercializacije (podeželja posebej) in vsega, kar je z njim v zvezi«. To svojo tezo je utemeljeval z ugotavljanjem razlik med zahodno in vzhodno potjo, po katerih je šel »globalni razvoj v kapitalizem v evropskem prostoru«, torej z umestitvijo slovenskega primera v evropski kontekst. »V Zahodni Evropi, kjer je proces komercializacije v njeni drugi fazi v veliki meri vključeval tudi kmečko prebivalstvo podeželja, širil bazo razvoja kapitalističnih elementov [...], sta se kapitalistična proizvodnja in kapitalizem sploh hitreje razvijala oz. uveljavljala«. Slovenski primer naj bi bil nekje vmes (Gestrin 1982b, 209), a kar želim poudariti na tem mestu, je ravno namig, da naj odgovor na vprašanje prehoda v dobo industrializacije na Slovenskem iščemo kar na podeželju (komercializacija podeželja), kjer ga danes tudi iščejo najnovejše interpretacije v mednarodnem zgodovinopisju.¹²

Ker se v tej razpravi skušam čim bolj osredotočiti izključno na kmečko ekonomijo, še nisem opozoril, da zunaj obravnave ostajata vsaj dva pomembna interpretativna momenta, povezana s kmečkim delovanjem v trgovini in tovarništvu, in sicer po eni strani interesna razmerja med kmeti in plemstvom ter t. i. »boj« med mestom in podeželjem na področju trgovine. Žontarjeva ocena diskusij ob oblikovanju policijskega reda za Kranjsko v 16. stoletju in Gestrinovo mnenje, izraženo v več delih, sta si enaka v ugotovitvi, da so vsi poskusi preprečevanja in zamejevanja kmečkega udejstvovanja v trgovini in prometu, ki so jih zagovarjala mesta, ostali neuspešni skozi ves zgodnji novi vek. Na ta način je kmečko prebivalstvo uspešno posegalo na področje, ki je bilo osrednjega pomena za obstoj, rast in razvoj mest. Lahko bi rekli, da je s tem na Slovenskem podeželje prevladalo nad mestom. To pa bi že bila pomembna razlika na primer s soslednjim italijanskim prostorom, kjer so imela mesta s komunsko tradicijo jasno prevlado nad podeželjem, ki jim je pripadalo.

¹² Na primer de Vries 2008.

3. Konceptualizacija in primerjava

Doslej smo predstavili glavne raziskovalne rezultate in načine obravnave kmečkih neagrarnih dejavnosti ter njihove povezave s kmetijstvom v slovenskem prostoru, pri čemer smo ob nekaterih kritičnih pripombah in vprašanjih, s katerimi smo že deloma napovedali svojo interpretativno naravnost, posebej izpostavili tiste poglede in interpretacije, ki so že prisotni v slovenskem zgodovinoписju in na katerih je mogoče graditi drugačno razumevanje ter novo konceptualizacijo kmečke ekonomije. Kako po vsem navedenem še vedno moremo, ko se oziramo v stoletja novega in tudi srednjega veka, imeti v mislih kmeta, ki se (dokaj neuspešno) samooskrbno preživlja s kmetijstvom, in obenem videti kmeta, ki se podi na trgu, ne da bi obe strani iste stvarnosti združili v koherentno celoto? Ali ni verodostojno razmišljati v smeri, da kmetijske in druge dejavnosti tvorijo zaokrožen sistem? K razumevanju domačega sistema kmečke ekonomije lahko pomembno prispeva primerjava z drugimi prostori, saj je na ta način mogoče ugotoviti podobne vzorce, ki nam pomagajo pojasniti domače značilnosti, obenem pa identificirati razlike in s tem opredeliti morebitne specifične slovenskega primera, kolikor so ugotovljive. Tem vprašanjem se bomo posvetili v tem zadnjem razdelku.

Opazili smo, kako se pri označevanju kmečkih dejavnosti v sekundarnem in terciarnem sektorju v slovenskem zgodovinoписju uporabljajo izrazi, kot so kmečka trgovina, kmečka proizvodnja in neagrarne dejavnosti, ki so praviloma opredeljene kot dopolnilne, dodatne ali postranske dejavnosti, iz katerih kmečko prebivalstvo pridobiva dodatne ali postranske dohodke in zasluške. Tovrstna opredelitev pomeni, da se te dejavnosti in iz njih izvirajoči dohodki razumejo kot nekaj, kar predstavlja dopolnilo kmetijstvu. Če izvzamemo pojem komercializacije, ki ga uporablja zlasti Gestrin (a se z njim ne nanaša le na kmete), je mogoče sprevideti, kako že samo uporabljeno izrazje kot pojmovno orodje kaže na to, da se na ta način kmečka ekonomija ne obravnava kot celota in niti kot specifičen predmet raziskovanja.¹³ Na to kaže tudi redkost, če že ne odsotnost pojma »kmečka ekonomija« v slovenski zgodovinski literaturi.

Kaj pa je slovenske kmete spodbujalo k temu, kar zgleđa kot splošna usmerjenost na trg? Njihovo vključevanje v preplet industrijskih, trgovskih in transportnih dejavnosti je nedvomno predstavljalo nujo: za večino kmetov je bilo pridobivanje neagrarnih dohodkov sestavni del strategije za

13 Med izjemami je Grafenauer 1970.

doseganje ravni preživetja in plačevanje zemljiških, deželnih in cerkvenih dajatev ter državnih davščin. Vendar ugotovitev, da je bilo tako poseganje po neagrarnih virih dohodka nujno, še ne pomeni nujno tudi tega, da stojimo pred pasivno sprejeto rešitvijo, in niti tega, da imamo preprosto opraviti z izhodno strategijo iz gole potrebe.

Na tej točki je treba vzeti v poštev dejstvo, da je bil velik del kmečkih gospodarstev majhnega obsega. Kmečka družba je bila v predindustrijski Sloveniji precej razslojena, predvsem pa je bilo najkasneje od 16. stoletja dalje vse večje število kmečkih gospodinjstev, ki niso premogla veliko zemljišč, zaradi česar je skozi zgodnji novi vek naraščal delež kmečkih gospodarstev, ki niso bila dovolj velika, da bi gospodinjstvom omogočala preživljanje samo na osnovi svoje zemlje. Pravzaprav je v tem obdobju opaziti stopnjevanje v procesu ustanavljanja kmetijsko nesamozadostnih gospodinjstev, in sicer tako v obliki kajž in drugih enot z malo ali nič zemlje kot tudi s postopnim drobljenjem starejših in večjih kmetijskih obratov (hub oz. gruntov).

Pred tem smo že izpostavili vprašanje, ali je pojmljivo, da so kmetje skozi več stoletij sistem peljali v smeri svojega gospodarskega propada, ne da bi kakorkoli ukrepali, na primer s prilagoditvijo starosti ob poroki in vzorca dedovanja. Ali bi lahko – nasprotno – razumneje domnevali, da množenje gospodinjstev preko ravni preživetja, ki ga je zmogla zagotoviti sama kmetijska zemlja, nakazuje, da je podeželsko prebivalstvo računalo na in izkoriščalo možnost dostopa do alternativnih dejavnosti? To pomeni, da je ekonomsko racionalnost drobljenja kmetijskih gospodarstev treba iskati v pričakovanjih in priložnostih, ki so jih nudile tržno usmerjene dejavnosti. V tem smislu so prisotnost (čeprav majhnih) lokalnih urbanih središč, trgov in industrijskih centrov, bližina (razmeroma močnih gospodarstev in širokih trgov) severnoitalijanskih držav in predvsem Beneške republike kakor tudi utečeni trgovinski tokovi na dolge razdalje, ki so italijanski prostor povezovali s srednje- in vzhodnoevropskimi deželami ravno preko slovenskega ozemlja, kmečkemu prebivalstvu predstavljali zagotovilo, da obstajajo priložnosti za delo in dohodek zunaj kmetijskega obrata.

To pa pomeni, da so na sistemski ravni nekmetijski in nasploh tržni viri dohodka predstavljali gradnik v kompleksnejši in celoviti ekonomski strategiji. Kmetje so računali na ter aktivno in sistematično uporabljali možnost dostopa do drugih dejavnosti. Ta možnost je bila očitno eden od vidikov, ki so jih upoštevali pri načrtovanju gospodinjstev – če bi temu ne bilo tako, bi ne naleteli na tolikšno število kmetijsko nesamozadost-

nih enot. Raznolika paleta nekmetskih virov dohodka je kmečki družbi omogočala strukturno preseganje okoljskih, tehnoloških in drugih možnih omejitev, kar podpira interpretacijo, da nekmetske in tržno usmerjene dejavnosti niso bile nujno v podrejeni vlogi v razmerju do samooskrbnega kmetovanja. Ali je potemtakem v takih okoliščinah upravičeno in (ekonomsko) pravilno govoriti o »dodatnih« dejavnostih? Ali je o teh »dodatnih« dejavnostih sprejemljivo razmišljati zgolj kot o ukrepu za premagovanje primerov trenutnega pomanjkanja ali slabe konjunktura, ko kmetijski viri niso zadoščali za preživetje? Moj odgovor je nikalen. Zaradi tega menim, da je smiselno narediti temeljni obrat v perspektivi, in sicer od interpretacije, da so se tržno usmerjene in nekmetske dejavnosti opravljale zato, ker so bila kmečka gospodarstva premajhna in kmetijski dohodki posledično nezadostni, k spoznanju, da so bila kmetijska gospodarstva majhna zato, ker so kmetje razpolagali z različnimi viri dohodka.

Ravno to predstavlja pomemben vidik tega prispevka, s katerim si prizadevamo postaviti kmečko ekonomijo v središče pozornosti in dosledno s tem obravnavati njeno inherentno ekonomsko racionalnost, to pa storiti tako, da skušamo zavzeti gledišče od znotraj, na stvari gledati s perspektive kmečkih gospodinjstev, skupnosti in kmečke ekonomije kot celote. Čeprav to še zdaleč ni prvi tovrsten poskus v mednarodnem zgodovino-pisju, vseeno vsebuje nekaj izvirnosti: tu upoštevamo vse tri gospodarske sektorje obenem in jih obravnavamo kot enakovredne sestavine celote, hkrati pa pod vprašaj postavljamo prevladujočo predpostavko, da je ekonomija kmečkih gospodinjstev stremela le k samooskrbi in preživetju, kakor tudi da je poseganje po dejavnostih, različnih od kmetovanja na svoji kmetiji, izviralo samo iz potrebe. Relevantnost teh vprašanj izhaja nenazadnje iz dejstva, da tovrstne okoliščine niso bile izključna značilnost predindustrijskega podeželja na Slovenskem. V mnogih evropskih regijah kmečka gospodarstva niso zmogla zagotavljati zadostnih sredstev za preživljanje svojih gospodinjstev le na osnovi kmetovanja. To je dobro znana in razširjena značilnost zlasti na številnih hribovitih in goratih območjih, kjer se je z namenom pridobivanja večjega dohodka prebivalstvo poleg poljedelstva in živinoreje ukvarjalo z raznovrstnimi dejavnostmi.

Dejansko se doslej na slovenskem primeru obravnavani sistem zelo sklada s »splošnimi značilnostmi alpske ekonomije zgodnjega novega veka«, ki jo je italijanski zgodovinar Gauro Coppola imenoval »integrirana ekonomija«, pa čeprav le v naslovu svojega (osvetljujočega, a sintetičnega) članka, v katerem jo je povezal s »skromnostjo virov« – taka »integrira-

na ekonomija« je zagotavljala »gospodarsko ravnotežje« tudi takrat, ko se je soočala s »spremembami« (Coppola 1991, 203). Izhodišče mu je bila ugotovitev, da je glede na razmere in značilnosti kmetijstva alpski prostor »na makro nivoju, to je glede na skupno število prebivalstva«, trpel za »kroničnim prehranskim primanjkljajem, posebej žita«. Če tak »sistem stoji«, je sklepal Coppola, »to pomeni, da so dohodkovne integracije iz drugih dejavnosti in sektorjev veliko večjega pomena od samega obdelovanja njiv«. V alpski ekonomiji je obstajalo »kompleksno ravnotežje«, v katerem se je »gostota posameznih komponent« (to je dejavnosti) lahko razlikovala v prostoru in spreminjala skozi čas, saj so se »šibkejši členi« opuščali in zamenjevali z drugimi panogami in viri dohodka. »Organska komplementarnost proizvodnih sektorjev, varovanje in integriranje virov, procesi zamenjave krhkejših in šibkejših delov celote« so po njegovem mnenju tvorili »sistem, ki je [...] sposoben zagotavljati ustrezne procese oblikovanja dohodkov« in »prilagajanje spremembam tržnih razmer«. Na ta način v alpski in predalpski ekonomiji »oblike integriranja dobijo primarno podporno funkcijo in zagotavljajo trdnost konteksta« (Coppola 1991, 213–4, 221–2). Poleg razvidnih podobnosti s slovenskim primerom je pomemben poudarek v Coppolovem branju ta, da je alpska »integrirana ekonomija« z ohranjanjem ravnotežja med številnimi različnimi viri dohodka vzdrževala višjo raven prebivalstva in da je bilo to ravnotežje dovolj prožno ne samo za prilagajanje spremembam razmer na trgu, ampak tudi širšim spremembam razmerja med številom prebivalstva in razpoložljivimi (naravnimi in tržnimi) viri dohodka. Dejavnosti so se lahko uvajale ali opuščale, krepile ali krčile, njihov sorazmerni pomen v strukturi dohodkov kmečkega gospodinjstva pa se je lahko spreminjal skozi čas (in seveda prostor). Toda v vsakem primeru so »dohodkovne integracije iz drugih dejavnosti in sektorjev« ohranjale svojo temeljno vlogo.

Že v zgodnji fazi oblikovanja in opredeljevanja koncepta integrirane kmečke ekonomije sem z namenom, da bi določil, v kakšni meri je kmečka ekonomija na Slovenskem vključevala različne vire dohodka, posegel tudi po primerjalnem pristopu ter sestavil shemo dejavnosti, ki so prinašale povečanje in diferenciacijo dohodkov v odnosu do samooskrbne kmetijske proizvodnje. Namen te sheme je bil omogočiti prvo primerjavo slovenskih razmer v predindustrijskem obdobju s širšo alpsko in zahodnoevropsko stvarnostjo. V ta namen sem povzel dejavnosti, ki jih je omenjal Coppola v razpravi o »integrirani ekonomiji« v italijanskih (južnih) Alpah, in jih združil s tistimi, ki jih Jan de Vries navaja v svoji obravnavi »prizadevnos-

ti« (*industriousness*) na podeželju zahodne Evrope (Coppola 1991; de Vries 2008, 71–121, 169). Tipologije dejavnosti sem razvrstil in združil po gospodarskih sektorjih, tako dobljeni seznam pa vzporedil z dejavnostmi, ki so zgodovinsko izpričane v zahodnem slovenskem prostoru (Panjek 2014, 203).

Tovrstna primerjava je že na prvi pogled pokazala, kako je bila večina dejavnosti, omenjenih na ravni zahodne Evrope in južnih (italijanskih) Alp, prisotna tudi na zahodnem slovenskem območju (ki prav tako sodi v sklop južnega alpskega in predalpskega prostora). To ne pomeni, da so bile vse tam navedene dejavnosti enakomerno razporejene po celotni zahodni Sloveniji, saj so obstajale lokalne posebnosti, specifičnosti in specializacije. Njihova prisotnost, kombinacija in vloga so se poleg tega lahko spreminjale skozi čas, tako na lokalni ravni kot na celotnem območju, nenazadnje zaradi odzivanja na širšo ekonomsko konjunkturo ali spremembe. Posamezne tipologije je smotrno tudi postaviti v razmerje do različnih družbenih slojev podeželskega prebivalstva. Kljub temu je mogoče upravičeno trditi, da je bila v zahodnem slovenskem prostoru, ki obsega bistveno manjše območje v primerjavi z italijanskimi Alpami in zahodno Evropo, med kmečkim prebivalstvom prisotna velika večina različnih tipologij neagrarnih dejavnosti. To pomeni, da so bile njihova raznolikost, razširjenost in gostota na Slovenskem primerjalno zelo visoke.

Integrirana kmečka ekonomija je predlagani koncept za takšno stvarnost. To je ekonomija, v kateri so se kmečka gospodinjstva in prebivalstvo preživljali s kombiniranjem samooskrbnega kmetijstva in tržno usmerjenih dejavnosti. Dejansko so bile celo kmetijske dejavnosti (vsaj delno) tržno usmerjene. Druga značilnost je ta, da kmetijstvo ni nujno predstavljalo njene podlage, tržne dejavnosti pa niso bile preprosto dopolnilne. To pomeni, da kmetijska proizvodnja, usmerjena v lastno porabo, ni bila nujno osnova ekonomije kmečkega gospodinjstva in da so tržne dejavnosti predstavljale enakovreden vir dohodka. Bistvenega pomena je tretja značilnost, ki opredeljuje integrirano kmečko ekonomijo in predstavlja tudi razlog, zakaj smo ta sistem poimenovali »integriran« – to je dejstvo, da je združevala dejavnosti in dohodkovne vire iz vseh treh ekonomskih sektorjev obenem, in sicer iz primarnega, sekundarnega in terciarnega. To pomeni, da se ne ukvarjamo enostavno s kmeti, ki so porabljali lastne pridelke, v zimskih mesecih pa so dodatno opravljali nekaj industrijskega dela (čeprav tudi ti sodijo v naš koncept) ali so se s kakšno »dodatno« dejavnostjo ukvarjali le ob slabih letinah, temveč s kmečkimi gospodinjstvi, ki so sis-

tematično uporabljali plug (ali samo lopato), se ukvarjali z obrtnimi dejavnostmi, se podajali na pot ter katerih viri dohodka so segali od dninarskega dela v kmetijstvu do nezakonitega prekupčevanja, preko industrijskih in transportnih dejavnosti. Nazadnje še nekaj, kar je morda bolj posledica kot značilnost, vendar kljub temu predstavlja izstopajočo potezo integrirane kmečke ekonomije: kmečki družbi je omogočala premagovanje naravnih in tehničnih omejitev ter znatno povečanje nosilnosti okolja, v katerem je živela, saj je zagotavljala preživljanje populacije, ki je po številu presegala raven, kakršno bi dopuščali sama kmetijska zemlja in samoporaba iz nje izvirajočih pridelkov. K navedenim je smotrno dodati še potezo, ki jo je poudaril Coppola, in sicer fleksibilnost sistema, s čimer imamo v mislih to, da so se posamezne dejavnosti lahko prevzemale, krepile, krčile ali opuščale, njihova vloga v strukturi dohodkov kmečkih gospodinjstev pa se je lahko spremenila skozi čas in prostor. Na tej podlagi je bil skiciran prvi seznam značilnosti, ki označujejo integrirano kmečko ekonomijo (Panjek 2015, 203–4).

Pravkar navedena opredelitev je prestala tudi poskusno apliciranje na druge stvarnosti skozi širši nabor študij primera, ki sega od sredozemskega hribovja Apeninskega polotoka preko Alp do severne Skandinavije, s pomočjo katerih jo je bilo mogoče ne le potrditi, temveč tudi nadgraditi in še natančneje profilirati.¹⁴ Tovrstni primerjalni pristop je namreč opozoril na še neupoštevane vidike in dejavnosti tako lokalnega kot splošnejšega značaja, obenem pa pokazal, da je koncept integrirane kmečke ekonomije uporaben v res različnih delih Evrope in zgodovinskih obdobjih, in sicer vsaj od zadnjih stoletij srednjega veka do vključno 20. stoletja ter vse do današnjih dni. Izkazalo se je, da integrirano kmečko ekonomijo pogosto zasledimo v hribovitih okoljih, a obenem tudi v nižinskih predelih, večkrat v sklopu majhnih kmetij, a obenem tudi pri gospodinjstvih, ki so razpolagala z veliko zemlje. Potrdilo se je, da je integrirana kmečka ekonomija fleksibilen in prilagodljiv sistem, da so se kmetije delile in drobile, ker so drugi viri dohodkov zmanjševali odvisnost gospodinjstev od kmetijskih zemljišč, da so povečane priložnosti za zaslužek zunaj kmetije pospeševale rast prebivalstva in ne obratno ter da so kmetje po neagrarnih virih dohodka posegali tudi v želji po izboljšanju svojih življenjskih razmer in ne le zaradi preživetja. Med dejavnosti, po katerih so posegali v ta namen, je bilo

14 Natančen seznam znanstvenih srečanj, v sklopu katerih je potekalo to delo, je naveden v uvodu k tej knjigi. Omenjene študije primera so objavljene v Panjek, Larsson in Mocarelli 2017.

mogoče dodati uradna zaupna dela (cenilci ipd.), ribištvo in celo turizem (na Slovenskem najkasneje od 17. stoletja dalje), če naj omenimo le najbolj izstopajoče dopolnitve seznama kmečkih dejavnosti (Panjek, Larsson in Mocarelli 2017, 41–2).

Nenazadnje smo dopolnili tudi temeljne značilnosti integrirane kmečke ekonomije, s katerimi je le-ta še natančneje opredeljena. Študije primera in primerjave so pokazale vpliv zunanjih trgov in zunanjega povpraševanja ter drugih dejavnikov, ki so izvirali zunaj lokalne kmečke ekonomije ter podeželja, kakršni so na primer lahko bile spremembe v času industrializacije ali ekonomske politike. Podobno lahko rečemo za pomembno vlogo, ki jo je marsikje mogoče pripisati srenjski zemlji in rabi njenih virov v namene integriranja kmečkih dohodkov, čeprav ni predstavljala pogoja za obstoj integrirane kmečke ekonomije. Zaključili bomo z ugotovitvijo, da sta tako koncept integrirane kmečke ekonomije s svojimi (doslej sedmimi) značilnostmi kot tabela dejavnosti (tabela 1.4) izkazala svojo pripravnost in učinkovitost pri zagotavljanju primerjalnosti v obravnavi kmečke ekonomije skozi prostor in čas, in sicer tudi v primerjavi s starejšimi in z novejšimi, bolj ali manj uveljavljenimi izrazi, modeli in koncepti, kakršni so »kmečka družinska ekonomija« (Čajanov), protoindustrija, »pluriaktivnost« (v italijanski in francoski različici), »prizadevnost« (de Vries) in »preživetveno komercialna ekonomija« (Thoen).¹⁵ Na ta način je bilo mogoče na osnovi slovenske stvarnosti oblikovati koncept, ki je uporaben tudi v širšem evropskem prostoru, in ga predlagati mednarodnemu zgodovinarstvu.

Sedem značilnosti integrirane kmečke ekonomije (nadgradnja)

- 1 Kmetje kombinirajo kmetijstvo in tržno usmerjene dejavnosti za preživljanje in/ali dvig svoje življenjske ravni.
- 2 Tržno usmerjene dejavnosti predstavljajo enakovreden (lahko manjši ali večji) vir dohodka v primerjavi s samooskrbnim kmetijstvom.
- 3 Izbrane dejavnosti in viri dohodka pripadajo vsem trem ekonomskim sektorjem (primarni, sekundarni, terciarni).
- 4 Sistem je dinamičen in fleksibilen, prilagaja se spremembam razpoložljivih virov dohodka in stanja na trgu kakor tudi prebivalstva in družinske strukture skozi čas.

15 Glej njihovo obravnavo in primerjavo (ter navedeno literaturo) v Panjek 2017, 26–39.

- 5 Nosilnost okolja je povečana preko števila prebivalstva, ki bi ga omogočila sama kmetijska zemlja.
- 6 Viri dohodka, ki izvirajo iz rabe srenjske zemlje, imajo pomembno vlogo (vendar ne nujno).
- 7 Integrirana kmečka ekonomija je povezana z zunanjim povpraševanjem in zunanjimi priložnostmi ter eksogenimi dejavniki.

Tabela 1.4: Kontrolni seznam dejavnosti v integrirani kmečki ekonomiji (nadgradnja)

Sektor	Dejavnost	Prisotnost v zahodni in osrednji Sloveniji
I.	Specializacija kmetijske proizvodnje	✓
	Povečana intenzivnost kmetijstva (brez prahe, mešana kultura ...)	✓
	Dninarsko delo v kmetijstvu in dolgotrajnejše pomožno delo na večjih kmetijah (dekle, hlapci ...)	✓
	Razširjanje/intenziviranje živinoreje	✓
	Povečana intenzivnost izkoriščanja gozdnih površin (z dejavnostmi iz primarnega sektorja, a tudi sekundarnega in terciarnega)	✓
	Širjenje obdelovalne zemlje (krčenje srenjskih in gozdnih površin)	✓
	Kamnolomi, premogovniki ipd.	✓
	Ribištvo	✓
	Predelava primarnih virov/pridelkov (vino, sir, mesni izdelki, oglje, apno ...)	✓
	Podeželska obrt	✓
II.	Založništvo (protoindustrija)	✓
	Delo v osredotočenih obratih (manufakture, fužine, rudniki ...)	✓
	Migrantni/mobilni obrtniki (zidarji ...)	?
	Mezdno delo v modernem industrijskem sektorju	✓
	Storitve na področju trgovine na srednjo in dolgo razdaljo (najem vlečne živine, krma, gostilne in prenočišča ...)	✓
III.	Transport blaga drugih lastnikov na kratko in srednjo razdaljo	✓
	Trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki (vključno z nabavljenim blagom) na kratko in srednjo razdaljo	✓
	Krošnjarstvo (kramarstvo)	✓
	Tihotapstvo	✓
	Migrantni/mobilni delavci (pristaniški težaki ...)	✓
	Uradna, zaupna dela (merilci, cenilci, priče ...)	✓
	Turizem	✓

Literatura

- Beguš, I. 2017. »Peasant Income Integration in Early Modern Slovenia: A Historiographical Review.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 51–81. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Bizjak, M. 2017. »Integrated Peasant Economy in Medieval Slovenia: A Preliminary Study.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 83–93. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Blaznik, P. 1973. *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo.
- Coppola, G. 1991. »Equilibri economici e trasformazioni nell'area alpina in età moderna: scarsità di risorse ed economia integrata.« V *Lo spazio alpino: area di civiltà, regione cerniera*, uredila G. Coppola in P. Schiera: 203–22. Napoli-Pisa: Liguori.
- de Vries, J. 2008. *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. New York: Cambridge University Press.
- Gestrin, F. 1973a. »Boj za podeželsko trgovino med mestom in vasjo od konca 15. do srede 17. stoletja.« *Jugoslovenski istorijski časopis* 12: 72–80.
- Gestrin, F. 1973b. »Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov.« *Situla* 13: 45–67.
- Gestrin, F. 1978. »Prispevek k kvantifikaciji kmečke trgovine v poznem srednjem veku in 16. stoletju.« *Jugoslovenski istorijski časopis* 17 (1–4): 169–78.
- Gestrin, F. 1982a. »Marginalije k Valenčičevi razpravi o tovarništvu na Kranjskem.« *Zgodovinski časopis* 36 (4): 347–54.
- Gestrin, F. 1982b. »Nekaj pogledov na gospodarsko zgodovino v slovenskem zgodovinopisju.« *Zgodovinski časopis* 36 (3): 205–11.
- Gestrin, F. 1991. *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Gestrin, F. 1962. »Gospodarstvo in družba na Slovenskem v 16. stoletju (Oris razvoja).« *Zgodovinski časopis* 16: 5–24.
- Grafenauer, B. 1970. »Gospodarski obrat kmetije.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 1, uredili P. Blaznik idr., 619–51. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.

- Grafenauer, B. 1973. »Kmečki upori na Slovenskem do 18. stoletja.« V *Položaj kmeta in kmečki upori od 15. do 19. stoletja / Bauernstand und Bauernaufstände vom 15. bis 19. Jahrhundert. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci / Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf*, uredil A. Leskovec, 19–33. Maribor: Združenje visokošolskih zavodov.
- Grafenauer, B. 1974. *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem: slovenski kmečki upor 1515 in hrvaško-slovenski kmečki upor 1572/73 s posebnim ozirom na razvoj programa slovenskih puntarjev med 1473 in 1573*. Ljubljana: DZS.
- Hassinger, H. 1987. *Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Stuttgart: Steiner Verlag.
- Kosi, M. 1998. *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Lazarevič, Ž. 2015. *Spremembe in zamišljanja. Gospodarsko-zgodovinske refleksije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Makarovič, G. 2003. »Retrogradna konstrukcija podobe gibanja prebivalstva na Slovenskem pred 18. stoletjem.« *Etnolog* 13 (1): 351–410.
- Malanima, P. 1998. *La fine del primato. Crisi e riconversione nell'Italia del Seicento*. Milano: B. Mondadori.
- Panjek, A. 2002. *Terra di confine. Agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Mariano del Friuli (Gorizia): Edizioni della Laguna.
- Panjek, A. 2014. »Integrirana ruralna ekonomija v zahodnem slovenskem prostoru v zgodnjem novem veku.« V *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, uredila D. Mihelič, 199–205. Ljubljana: Založba ZRC.
- Panjek, A. 2015. »Integrated Peasant Economy in Early Modern Slovenia. The Institutional Framework and the Concept.« *Histoire des Alpes* 20: 187–207.
- Panjek, A. 2017. »Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 11–49. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A., J. Larsson in L. Mocarelli, ur. 2017. *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Pickl, O. 1971. »Die Auswirkungen der Türkenkriege auf dem Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert.« V *Die wirtschaftlichen*

Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas, uredil O. Pickl, 71–129. Graz: Universität Graz.

- Pickl, O. 1977. »Das Mautbuch von Vransko/Franz von 1584/85. Zur Geschichte des Handels auf der ‚Laybacher Strasse‘ in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts.« V *Erzeugung, Verkehr und Handel in der Geschichte der Alpenländer. Tiroler Wirtschaftsstudien* 33: 307–29. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner.
- Pickl, O. 1983. »Die Rolle der Habsburgischen Ostalpenländer im Ost-West-Handel von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts.« V *Domus Austriae. Eine Festgabe Hermann Wiesfläcker zum 70. Geburtstag*, uredili W. Höflechner, H. J. Mezler Andelberg in O. Pickl, 303–20. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Romano, R. 1992. *Opposte congiunture. La crisi del Seicento in Europa e in America*. Venezia: Marsilio.
- Šorn, J. 1979. »Zanimivosti z naših cest v 18. stoletju.« *Kronika* 27 (3): 157–67.
- Šorn, J. 1984. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba obzorja.
- Štih, P., in V. Simoniti. 2010. *Na stičišču svetov: slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.
- Tenenti, A. 1961. *Venezia e i corsari*. Bari: Laterza.
- Valenčič, V. 1981. »Tovorništvo na Kranjskem.« *Zgodovinski časopis* 35 (3): 243–77.
- Valentinitsch, H. 1973. »Der ungarische und innerösterreichische Viehhandel nach Venedig in der ersten Hälfte des 17. Jhs.« *Carinthia* 1 (163): 213–47.
- Valentinitsch, H. 1975. »Ferdinand II., die innerösterreichischen Länder und der Gradiskanerkrieg 1615–1618.« V *Johannes Kepler Gedenkschrift 1571–1971*, uredila P. Urban in B. Sutter, 497–539. Graz: Leykam.
- Valentinitsch, H. 1981. *Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575–1659*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark.
- Valentinitsch, H. 1989. »Die Verpachtung von Handelsmonopolen durch den Landesfürsten in Österreich von der Mitte des 15. bis zum Ende des 18. Jhs.« V *Menschen, Münze, Märkte*, uredil G. Schöpfer, 85–95. Judenburg: Steierische Landesausstellung.
- Verbič, M. 1952–53. »Idrijski delavec v 16. stoletju.« *Zgodovinski časopis* 6–7: 531–50.
- Vilfan, S. 1978. »Transportni stroški okrog leta 1600.« *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 5: 79–88.

- Voje, I. 1978. »Upliv puteva (saobraćajnica) na raslojavanje slovenačkog sela u logaškom vlasteništvu.« *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–4: 149–57.
- Žontar, J. 1956. »Platnarstvo in sitarstvo v loškem gospostvu v 18. stoletju.« *Loški razgledi* 3: 89–102.
- Žontar, J. 1956–1957. »Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine.« *Zgodovinski časopis* 10–11: 32–121.